TŐKE ÉS MUNKA A GYÁRIPARI TERMELÉSBEN

ÍRTA:

TÓTH BÉLA

Gyáriparunk helyzetéről az egyes üzemek által beszolgáltatott adatok alapján a *Magyar Statisztikai Szemle* évről-évre részletes ismertetést szokott közölni,[1] melynek több vonatkozása a szociálpolitikus figyelmét is megragadja. így többek közt feltétlen érdeklődésére tarthatnak számot azok az adatok, melyek az alkalmazottak számára, az átlagos munkáslétszámra, a személyi kiadásokra, az átlagos munkáskeresetekre és ezzel párhuzamosan a termelés értékére, valamint a tiszta termelési értéktöbbletre vonatkoznak. Egymásmellett látva ugyanis a munka és az eredmény mennyiségi értékeit, nehéz ellenállni a csábításnak, hogy a kétféle számsort valamikép kapcsolatba ne hozza egymással.

Előre kell bocsátanunk, hogy a közölt statisztikai anyag elsősorban gyáriparunk fejlődésének irányát és mérvét érzékelteti, arra nézve azonban nem ad megfelelő támpontot, hogy a gyáripari tőke üzleti eredményeiről is tiszta fogalmat alkossunk magunknak. Ezt annál kevésbbé tehetnek, mivel a közölt adatok nem merítik ki azokat az aktív és passzív tételeket, amelyek egy vállalat mérleg- és eredményszámláján természetszerűen helyet foglalnak s ezért nem is világosíthatnak fel a termelés valódi jövedelmezőségéről.

Lévén ez a statisztika kizáróan üzemi természetű, egy olyan kérdésre szeretnénk abban feleletet találni, amely nagyjából szintén „üzemtaninak" volna minősíthető és így hangzik: milyen a tőke és a munka termelési hatásfoka, azaz minő arány szerint vesz mindkettő részt a közös eredmény létrehozásában? A probléma óvatos elhatárolása érdekében tegyük hozzá, hogy nem a hasznon való osztozás mértékét keressük, mivel ennek megállapítása a rendelkezésre álló adatok hézagosságából folyó nehézségektől eltekintve is túl bonyolult és kényes feladat lenne. Elvégre termelés és értéktöbblet-előállítás akkor is folyik, ha az a tőke szempontjából veszteségesen alakul, másfelől pedig a keresmény sem mindig haszon, mivel igen sok esetben a munkaerő fenntartásának költségeit sem fedezi s ennyiben a munkás ráfizet ahelyett, hogy könyvviteli értelemben gyára-

[1] Legutóbb a Magyar Statisztikai Szemle 1941 szeptemberi számában, Farkasfalvy Sándor dr.: *A magyar gyáripar helyzete 1940-ben.*

pítaná a „vagyonát”. Amit szemügyre akarunk venni tehát, az pusztán a „dolgozó tőke” mint munkaeszköz és a „dolgozó ember”, mint munkaalany szerepe a termelt érték előállításában.

Ami a követendő módszert illeti, az szükségszerűen az idézett cikk nyújtotta számítási lehetőségek keretei között marad, s ezért a vele elért eredményeket sem tekintjük olyanoknak, amelyek nem szorulhatnának helyesbítésre s egyszerűen csak tájékoztató jelleget tulajdonítunk nekik.

Áttérve most már a számokra, kezdjük azon, hogy 1940-ben a magyar gyáripar körülbelül 2.26 milliárd befektetett állótőkével dolgozott s teljesítménye ennek majdnem a kétszeresét érte el, amennyiben termelésének összes értéke 4.4 milliárd pengőt tett ki. Ez utóbbi összegből a főbb üzemi és termelési költségek (személyi kiadások, tüzelő és világító, nyers és egyéb üzemi anyagok) 3183 millióra rúgtak, úgyhogy a tiszta termelési értéktöbblet 1925 millió pengő volt. Megjegyzendő, hogy az a 705 milliós összeg, melyet a gyáripar fizetés és munkabér címén fizetett ki, az előbb említett mindkét tételben benne van, az elsőnél mint költségtényező, a másodiknál pedig – a gazdasági elméletnek megfelelően - mint a termelt többletérték egyik alkotóeleme.

Hagyományos felfogás szerint minden tőkének, melyet vállalkozásba fektetnek bele, az az elsődleges rendeltetése, hogy önmagát gyümölcsöztesse. Mivel azonban ennek a feladatának idegen munkaerő közreműködése nélkül nem tud megfelelni, a foglalkoztatottak számára megélhetést biztosít s ennyiben népességeltartó szerepet is tölt be. Bár egy vállalat nemcsak azokat tartja el, akiket közvetlenül alkalmaz, - hiszen az általa termelt érték kézről-kézre adva tovább gyűrűzik a társadalomban – népességeltartó erejének ellenőrizhető fokmérője mégis az az összeg, melyet tisztviselőinek és munkásainak bérben kifizet. A magyar gyáriparba fektetett állótőkéhez mérten a 705 milliós bérösszeg 31.2%-ot képvisel s ez a szám mutatja körülbelül azt a hatásfokot, mellyel a gyáripari állótőke népességeltartó szerepét ellátja, eltekintve attól a bértömegtől, melyet például a mezőgazdaság vagy a bányászat és kohászat által szállított nyersanyagok számláján fizet ki.

Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy az elért termelési értéktöbbletnek hányadrésze illette meg a személyzetet, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a fizetés és munkabér címén elszámolt összeg az értéktöbbletnek kb. egyharmadát, pontosan 36.7%-át teszi ki, a többi 63.3% fejezvén ki a tőkének úgynevezett öntevékenysége révén elért értékszaporulatot.

E részesedési arányszámok, melyek a gyáripar egészére vonatkoznak, így önmagukban nem sokat mondanak. Érdekes megállapításokra nyílik azonban alkalom, ha e viszonyszámokat az egyes iparcsoportokon belül vizsgáljuk meg, figyelemmel az illető iparcsoporthoz tartozó vállalatok átlagos nagyságára. Ez utóbbi körülmény, mint mindjárt látni fogjuk, jelentékenyen befolyik a vizsgált arányszámok alakulására. Minél magasabb ugyanis egy iparág vállalatainak nagyságrendje, annál több valószínűséggel tehető fel, hogy a termelési eszköznek a termelési alanyhoz való viszonya az előbbi javára tolódott el, az lévén rendesen a helyzet, hogy a nagy tőkeerőt kívánó technikai felszerelés mellett elkerülhetetlenül háttérbe szorul az emberi munkaerő. Amint azonban nő egy üzem tőkeintenzitása, olyan mértékben csökken az alkalmazotti koefficiens, azaz a befektetett tőke egy bizonyos egységére eső alkalmazottak száma. Ennek pedig az a természetes következménye, hogy a termelés nyers hozamából növekvő rész illeti meg a tőkét, míg a munkatényező szükségszerűen szerényebb hányaddal kénytelen beérni.

E kölcsönfüggésnek szemléletes példáját szolgáltatja annak a két iparcsoportnak a szembeállítása, melyek az érintett kérdés szempontjából a két szélsőséget képviselik. A befektetett állótőke gyári átlaga a legkisebb (csak mintegy 52.000 P) a ruházati iparban s a legnagyobb (1,691.000 P) a közhasznú villamos áramfejlesztő telepeknél. Alkalmazotti koefficiens tekintetében a helyzet éppen fordított: egy millió állótőkére esik az elsőnél 1204, a másodiknál pedig mindössze 23 alkalmazott. Ennek folyományaképen a személyzetnek a tiszta értéktöbbletben való részesedése jóval magasabb a ruházati iparban, mint a villanytelepeknél (483 és 27.2%), holott egy munkás átlagos évi keresete a villanytelepeken pontosan a másfélszerese volt annak, amit a ruházati ipar egy munkása keresett (1340, illetve 1987 P). Még szembeszökőbbé válik a két iparcsoport között fennálló ellentét, ha azt nézzük, milyen szapora volt bér tekintetében az egyik és a másik, mert amíg a ruházati ipar által kifizetett személyi költségek a befektetett állótőke 190.4%-át érték el, a villanytelepeknél ez a tétel csak 6%-ot tett ki.

A bérmagasságnak és bérszaporaságnak előbb érintett két mozzanata egyébként olyan tényezőkre irányítja rá a figyelmet, melyek jelenléte kétségkívül sokkal bonyolultabbá teszi a vizsgált problémát, semhogy azt a tőkeintenzitás és alkalmazotti koefficiens korrelációjával kimeríteni lehetne.

Ami a bérek magasságának a személyzeti haszonrészesedésre gyakorolt hatását illeti, már a villanytelepek esetében láttuk, hogy az egyéni bérek magasabb szintje vajmi kevéssé kompenzálhatja azt a kiesést, ami a gyér munkáslétszám folytán a globális bértömegben előáll és ami menthetetlenül alányomja azt a kvótát, amely szerint a munkások egyeteme a tiszta értéktöbbletből részesedik. Ennek a felismerésnek meggyőző próbáját kapjuk, ha egymás-

mellé állítjuk azt a két iparcsoportot, amely bérszint dolgában az ellenkező végleten foglal helyet. A fa- és csontiparban egy munkás átlagos évi keresete alig fele a sokszorosító iparban tapasztalható átlagnak (1086-2278 P), az előző iparcsoport termelési értéktöbbletében mutatkozó bérkvóta mégis alig marad mögötte a sokszorosító ipar megfelelő arányszámának (51-55.3%). A bérkvóta e viszonylagos érzéketlenségének magyarázata, hogy a fa- és csontipar alkalmazotti koefficiense majdnem másfélszerese a sokszorosító ipar hasonló viszonyszámának (424-298) s így az alacsonyabb bérekkel dolgozó ipar magasabb létszámával egyensúlyozza ki a jobban fizető iparág bértömegét. Tegyük hozzá mindjárt, hogyha a termelési értéktöbbletben jelentkező bérkvóta félig-meddig közömbös a bérszint alakulásával szemben, annak némileg az a rugalmasság is az okozója, amellyel normális körülmények között a termeivények ára a bérek hullámzását követi. Ha nőnek a bérek, megduzzad az értéktöbblet terjedelme is, nem szükséges azonban, hogy ezzel egyidejűen a bérek által kitett részértéknek az egészhez való viszonya is megváltozzék.

Áttérve a bérszaporaság jelenségére – ezen a kifizetett béreknek az állótőkéhez való viszonyát értjük -, ennek legfőbb jellegzetessége, hogy mérvét jórészt a tőke termelékenysége szabja meg. Minél gyorsabban forgatódik meg ugyanis a tőke, annál sűrűbben rétegeződik a termelés többi költségtényezőjével együtt a személyi kiadás s így természetesen megnő emennek is a tőkéhez viszonyított jelentősége. Olyan szabály ez, amely kivételt alig tűr, legfeljebb abban az esetben, ha az alkalmazotti koefficiens és a bérszint rendkívül alacsony. A szabály érvényesülését szemléltetően mutatja a három legproduktívabbnak bizonyult iparcsoport megfelelő adatainak a gyáripar egészének átlagaival való szembehelyezése, megtoldva annak az iparcsoportnak az adataival, amely a szabálynak éppen a sebezhető pontjára világít rá.

Iparcsoport	Termelés összértéke	Személyi kiadás	Személyi kiadás az értéktöbblet %-ában	Alkalmazotti koefficiens
	az állótőke %-ában			
Ruházat	938·6	190·4	48·3	1204
Bőr, sörte stb. .	581·2	86·9	40·4	468
Gépgyártás.....	276·9	66·8	45·4	360
Gyáripar.....	195·0	31·2	36·7	191
Élelmiszer	268·0	17·8	18·3	124

Ez összehasonlításból kitűnik, hogy azok az iparcsoportok, amelyeknek termelékenysége a legnagyobb mértékben haladta meg a gyáripar átlagos produktivitását, egyúttal a legtöbb bért is fizették állótőkéjükhöz képest. Ez iparcsoportokban ugyanakkor az alkalmazotti koefficiens is a legmagasabban állott, másfelől a tiszta értéktöbbletnek a személyzetre eső része szintén felette volt a nagy átlagnak.

A felsorolt tényeknek ez a párhuzamossága különben szinte magától értetődik, mert hiszen a termelési értéktöbblet végeredményben definíciószerűen is jórészt a kifizetett munkabérek összegének s közvetve az alkalmazottak számának függvénye s ez utóbbi tényezőknek növelése a termelés összértékének egyidejű emelkedését vonja maga után.

Továbbkutatva az összefüggések között nem nehéz rájönni, hogy problémánknak több olyan szála van, amely az eddig vizsgált tényezők körén túl mutat, amire épp az élelmiszeripar szolgáltat példát. Ennél csakugyan azt *látjuk,* hogy bár termelékenysége az egész gyáriparban negyedik helyen áll, bértömegének viszonyszáma olyan alacsony, hogy annál már csak a villanytelepeké kisebb, a személyzeti haszonrész tekintetében pedig valóban az utolsó helyet foglalja el. E feltűnő ellentétnek az oka kettős, ha elhanyagoljuk az ugyancsak alacsony bérszintet (1202 szemben az 1374 pengős gyáripari átlaggal). Egyfelől a termelés összértékének viszonyszámát jelen esetben rendkívül felszökteti a feldolgozásra kerülő nyersanyag értékes volta, amit az a körülmény is igazol, hogy az egy munkásra eső nyers termelési érték páratlanul nagy: majdnem két és félszerese a gyáripari átlagnak (29.563-12.085 P). Másfelől pedig az alkalmazotti koefficienst – amelynél szintén csak a villanytelepeké gyengébb – rendkívül lenyomja ez iparcsoportnak nagyfokú gépesítettsége. E kettős körülmény összejátszása folytán adódik azután az a helyzet, hogy a személyzet részesedése a tiszta értéktöbbletben ennél az iparnál csak fele az átlagnak.

Az idézett példa mutatja, hogy a munka haszonrészesedési arányának kérdését mennyire bonyolulttá teheti a nyersanyag tényező vagy – ami azzal egyértelmű-a forgótőke szerepe. Drága nyersanyag mellett ugyanis nemcsak a feldolgozás értéknövelő jelentősége halványodik el, hanem a szükségelt nagyobb forgótőke haszonigénye is csökkentőén hathat a személyzet részesedésére. Ezzel szemben az olcsó nyersanyag, éppen ellenkezően, arra ad módot, hogy a munka értékalkotó szerepe jobban kidomborodjék a késztermék szükségképen szerényebb árában, amire alkalmas példát nyújt a kő-, agyag-, aszbeszt- és üvegipar. Ebben az iparcsoportban, feltehetően főkép az anyagárban rejlő okoknál fogva, a termelékenység foka alig fele a gyáripari átlagnak, a személyzeti részesedés aránya azonban (48%), a legmélyebb ponton mozgó munkáskeresetek ellenére, mégis egyharmaddal nagyobb a gyáripar egészére érvényes arányszámnál. Igaz viszont, hogy itt az alkalmazotti koefficiens is több mint egynegyeddel áll felette az átlagnak, ami – nem hangoztathatjuk eléggé – mindig különös súllyal esik latba.

Mint az imént utaltunk rá, a gyártási eljárásoknak túlnyomóan gépi jellege hátrányosan befolyásolja

a személyzetnek a nyers hozamban való részesedését, mivel a munkaeszköznek a munkaalany feletti túlsúlya erősen a tőke javára tolja el a méltányosnak tartott felosztás arányát. Ezzel azonban nem mondtunk semmi újat, mert a gépesítettség foka tulajdonképpen csak megfordított képlete az alkalmazotti koefficiensnek: az egyik az egy munkásra eső állótőke mennyiségével egyenlő, a másik pedig, mint tudjuk, a tőke egy bizonyos egységére jutó alkalmazottak számát fejezi ki. Amennyiben pedig a két érték egymásnak reciprokja, a túlmechanizáltság gyenge alkalmazotti létszámot jelent ez utóbbi ténynek már ismert következményével együtt. Ez oly annyira kézenfekvő, hogy igazolásra sem szorul. Ezért csupán a szemléltetés kedvéért említjük fel, hogy pl. vegyészeti iparunk a gépesítettség minden ismérvét magán viseli: közepes produktivitás mellett vállalatonként nagy invesztált tőkével dolgozik s ennek megfelelően alacsony az alkalmazotti koefficiense (126) s átlagon aluli a személyzeti haszonrészesedés arányszáma is (30.5%).

Nem hisszük, hogy a fentiekkel témánk minden vonatkozását kimerítettük volna. Az anyag azonban oly sokrétű, hogy annak teljes felfejtése nagyobb statisztikai apparátust igényelne. Kitűzött célunk egyébként is sokkal szerényebb volt. Gyáriparunk példájával csupán azt kívántuk illusztrálni, hogy a munka-tényezőnek a termelés nyers hozamában való részesedése főleg az ipari vállalatok *a)* tőkeintenzitásától, *b)* termelékenységétől és *c)* alkalmazotti koefficiensétől függ. E három komponens közül az első negatív, a két utóbbi pozitív irányban gyakorol hatást a részesedés arányának alakulására.

Mondanunk is felesleges, hogy a vizsgált jelenségek mögött végbemenő folyamat nincs minden veszély nélkül, mivel a termelésnek az erőteljes tőkesűrítés folytán jelentkező gépesítése mind szűkebb körre szorítja a munkaerőszükségletet s ugyanakkor fokozottabb mértékben teszi egyoldalúvá a jövedelemeloszlást. A harmincas évek válságának is részben ez volt az oka s ezért azt a roppant arányú munkanélküliséget, amit világszerte előidézett, annak idején sokan „strukturálisnak" nevezték, azaz az ipari szervezet átalakulásával és nem a piaci helyzet konjunkturális változásával magyarázták. A baj orvoslásának feladatát a háború nem oldotta meg, csak elodázta s nyitva *áll* a kérdés, hogy a különböző oldalon ajánlott megoldásmódok közül, mint amilyenek pl. az irányított gazdálkodás, társadalmi ellenőrzés, monopólium, nacionalizálás, államszocializmus stb., melyik vezet legbiztosabban az óhajtott célhoz.

Gyáripari vállalataink állótőkéjének iparcsoportonkénti nagyságrendje, termelékenysége, bérszaporasága és népességeltartó ereje 1940-ben.

Iparcsoport	Állótőke gyári átlaga (1000 P)	Termelés összértéke	Személyi kiadás	Személyi kiadás a tiszta érték-többlet %-ában	Egymillió P állótőkére eső alkalmazott	Egy munkás átlagos évi keresete
		az állótőke %-ában				
Ruházat	52	938·6	190·4	48·3	1204	1340
Fa, csont	105	254·1	56·2	51·0	424	1086
Bőr, sörte stb.	252	581·2	86·9	40·4	468	1330
Sokszorosító	254	197·3	69·3	55·3	298	2278
Kő, agyag stb	262	91·9	28·6	48·0	240	1084
Élelmiszer	381	268·0	17·8	18·3	124	1202
Papír	414	187·7	28·3	35·8	186	1262
Textil	643	255·7	44·0	38·7	307	1155
Vas és fém	746	230·1	46·6	51·7	273	1506
Vegyészet	782	186·4	24·3	30·5	126	1387
Gépgyártás	1029	276·9	66·8	45·4	360	1664
Villanytelepek	1691	34·6	6·0	27·2	23	1987
Gyáripari átlag	512	195·0	31·2	36·7	191	1374